

ІНДІЙСЬКІ “ВЕСТЕРНІЗОВАНІ ЕЛІТИ” ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Історія Індії другої половини ХІХ – початку ХХ століття ознаменувалася глибокими соціальними змінами, які сталися внаслідок модернізації Індії на економічному, політичному та культурному рівнях. Внаслідок цих змін у 2-й половині ХІХ століття на соціальній арені з’являється новий прошарок, який у науковій літературі називають по-різному: “вестернізований середній клас”, “вестернізовані еліти”, “інтелектуали”, “інтелігенція”, “інтелектуальні еліти”, “освічена меншість”. Незважаючи на таку кількість термінів, під ними, зазвичай, мають на увазі одну і ту ж групу людей, яку виділяють з-поміж інших соціальних груп. Така термінологічна варіабельність сама по собі свідчить про неабияку увагу істориків до новосформованої групи та наявності теоретичних проблем, пов’язаних із критерієм виділення нової соціальної групи, причинами її виникнення, її місця в наявній соціальній структурі та ролі, яку вона відіграє. Усі вищезгадані проблеми на сьогодні є актуальними і стають предметом дискусій істориків, які у своїх дослідженнях по-різному їх вирішують і розглядають із різних ракурсів.

У найбільш загальних рисах йдеться про соціальну групу, представники якої отримали освіту англійського взірця, були агентами модернізації Індії і брали участь у індійському націстворенні. Хоча в науковій літературі є тенденція до об’єднання частини або й усіх вищезазначених термінів у синонімічний ряд, кожен із них має свої значеннєві відтінки. На нашу думку, термін “вестернізована освічена меншість” є найбільш адекватним і таким, що найповніше розкриває особливості прошарку. Якщо західна освіченість у його характеристиці самоочевидна, то меншістю він є через те, що складав надзвичайно малу частку в багатомільйонному населенні індійського субконтиненту, про що свідчать статистичні дані, наведені нижче. Також вважаємо прийнятним охарактеризувати досліджувану групу як “вестернізовані освічені еліти”, проте питання елітарності прошарку є складним та неоднознач-

ним, що додає такій характеристиці додаткових значень, на відміну від попередньої, на нашу думку, найбільш нейтральної.

Виникнення в Індії окремого суспільного прошарку, який частково долає кастові, етнічні та релігійні межі, є унікальним прецедентом і свідчить про глибокі соціальні зрушення. Нові освітні, економічні та політичні можливості теоретично не залежали від кастової, етнічної чи релігійної приналежності. Але на практиці такі можливості у більшості випадків були доступними для представників вищих каст або тих, які не вважалися вищими, але були відносно багатими завдяки використанню тих можливостей, які відкривалися перед ними британським управлінням. Процес санскритизації нижчих каст не вимагав особливих зусиль, адже матеріальний достаток був достатньою підставою для підвищення ритуального статусу. Наприклад, за британського раджу значно розширилися, порівняно з традиційними, ринки збуту, що дало можливість збагатитися багатьом кастам торговців. Однією з відповідей вищих каст на санскритизацію нижчих була вестернізація. Оскільки матеріального ресурсу стало недостатньо для протиставлення себе санскритизованим нижчим кастам, вищі починають вдаватися до інтелектуального, який втілювався переважно в отриманні західної освіти. Нижчі ж, яким вдалося підняти свій ритуальний статус за рахунок відносного збагачення, самі починають прагнути до вестернізації, щоб наздогнати вищі касты [Srinivas 1968, 90]. Саме це уможливило поповнення нового прошарку представниками нижчих каст.

Яскравим прикладом такого типу каст можуть бути байдья і каястха. Байдья – невеличка каста в Бенгалії, яка формально була суббрахманською, хоча за освітою та добробутом далеко випереджала брахманів. Їх вважали “вищим середнім класом”, вони так само, як брахмани, були широко представлені в державному обслуговуванні, мали різну професійну приналежність та були землевласниками [Seal 1971, 102]. Каястха – численна каста адміністраторів, які до того ж, як вважалося, спеціалізувалися на письменництві. Незважаючи на те, що в британських документах каястха фігурували як каста шудрів, самі її представники вважали себе кшатріями і активно боролися за визнання у такому статусі з боку британців та інших каст [Singer 1958, 202]. Ці три касты – брахмани, байдья та каястха – називали ще *бхадралок* (з

бенг. – “поважні люди”). Бхадралок – єдина бенгальська само-назва нового прошарку. Загальноіндійської самоназви не було, але освічені по-західному індійці самі себе вважали новим середнім класом [Тоґгі 1991, 58]. Крім того, таких людей називали “бабу”, що відповідало англійському звертанню “містер” і свідчило про поважне ставлення до них. Бабу титулували виключно по-західному освічених індійців або тих, які розмовляли англійською мовою. Загалом, це було поважне звертання до вченої людини, але вченої виключно по-європейському. Банкім Чандра Чатерджи хоч і гостро критично, проте дуже влучно охарактеризував таких людей у 1873 році: “Бабу будуть невгамовні в розмові, експерти у певних іноземних мовах і ворожі до їхньої рідної мови... Деякі дуже розумні бабу народяться такими, що не зможуть спілкуватися рідною мовою. Як Вішну, вони матимуть десять інкарнацій, які називатимуться клерк, вчитель, Брахмо, бухгалтер, лікар, юрист, управлінець, землевласник, видавець та безробітний... Бабу вживають воду вдома, алкоголь – з друзями” [Varma 2007, 5].

Першими, хто почав користуватися перевагами нової освіти, були представники брахманської варни. Раджа Рам Мохан Рой та його сподвижники становили першу групу інтелігенції, яка вивчала західну культуру та пройнялася раціоналістичними та демократичними доктринами, концепціями та духом взагалі. Але брахманська варна не була ендогамною групою. Новоутворений прошарок в основному поповнювався за рахунок так званих “світських” брахманів (*laukikas*), які опанували нові професії і не були пов’язані з релігійною сферою, на відміну від храмових брахманів (*vaidicas*), які продовжували виконувати жрецькі функції, і серед яких були гуру, пандити, астрологи, аюрведичні лікарі й т. ін. Відповідно перші у більшості випадків були агентами модернізації, в той час як другі – агентами традиції [Singer 1958, 350]. Тож, ритуалізм і санскритизація втратили свою актуальність у новоутвореному прошарку.

Під впливом процесів, викликаних вестернізацією, кастова система зазнала змін. Каста поступово почали звільнятися від локальної та вертикальної матриці. У локальній існував акцент на взаємозалежності каст, наприклад, залежності клієнтів із ремісничих каст від їхніх патронів із вищих землевласницьких.

Нові можливості викликали зростання “горизонтальної солідарності”, за якої по-західному освічені представники різних каст об’єднувалися на підставі цієї освіченості [Beteille 2007, 948].

За релігійною ознакою новий прошарок також не був однорідним. До нього могли належати як індуси, так і мусульмани, проте частка мусульман була значно меншою, оскільки вони були більш консервативними і скептично ставилися до західної освіти.

Що об’єднало різнокастових індійців, які мали різне релігійне та етнічне походження, – цікаве і неоднозначне питання. Згідно з логікою розвитку індійського суспільства, яка не змінювалася тисячоліттями, це практично неможливо, тому доречно припустити, що утворення надкастової та надетнічної групи в Індії – це продукт зовнішнього впливу, напівсвідомий винахід британців. На початку англійського панування в Індії інтерес Англійської Ост-Індської компанії був суто економічним. Вона проникала сюди лише настільки, наскільки задовольняла цей інтерес, відповідно, втручання в інші сфери місцевого життя було мінімальним. Проте з розширенням сфер впливу англійців та поширенням їхньої влади на все більші території Індостану чиновники Ост-Індської компанії починають усвідомлювати необхідність тіснішої співпраці з тубільцями. Серед генерал-губернаторів знаходяться прихильники соціальних реформ та впровадження англійської освіти, одним з яких був Вільям Бентінк, генерал-губернатор Індії у 1828–1833 роках. Індійське суспільство змінювалося як під впливом економічних чинників, так і у зв’язку з політикою, розпочатою Бентінком і продовжуваною лордом Маколем, чий слова, які вже стали хрестоматійними, можна вважати ілюстрацією однієї з причин суспільних трансформацій в Індії та виникнення нового прошарку: “Ми зараз повинні зробити все можливе для того, щоб сформувати клас, який буде між нами та мільйонами, якими ми управляємо; клас людей, індійців по крові та за кольором шкіри, але англійців у смаках, думках, моралі та інтелекті” [Macaulay 1835]. Результатом “Англійського акту про освіту” 1835 р. (English Educational Act), розробником якого був Маколей, йшлося про впровадження освіти англійською мовою за західними програмами. Запровадження таких освітніх заходів і подальший розвиток освітньої політики Британії в цьому напрямку прямо вплинули на формування нової соціальної групи,

й освіченість за західним зразком стала основоположним критерієм її виділення. Отже, освічені у відкритих британською владою університетах індійці поділяли західні ідеї, проте чи було цього достатньо для формування спільної ідентичності та усвідомлення себе окремою соціальною групою? Що було причиною того, що етнічна, кастова та релігійна ідентичність відійшли на задній план і поступилися новій, відмінній від попередніх і спільній для всіх освічених по-західному людей?

Молоді люди, здобувши західну освіту, шукали роботу далеко від своїх “маленьких батьківщин” і концентрувалися переважно навколо великих міст-столиць президентств – Бомбею, Мадрасу і Калькутти. Тут вони знаходили подібних собі і створювали окрему спільноту, в якій кастова, етнічна чи релігійна приналежність не відігравали великої ролі [Sarkar 2012, 66]. Англійський священник Джеймс Лонг писав: “Англійська освіта, успішно поширившись країною серед місцевого населення, дає їм відчуття свободи, залишаючи в їхніх головах відчуття справедливості та надаючи їм англійської відрази до будь-якого гніту. Також вона спаяла представників різних президентств в одну патріотичну масу, в спільноту, яка відчуває індійську приналежність. Таким чином, індієць з Калькутти під час візиту в Бомбей мав можливість звертатися до численних парсів чи гуджаратців англійською, в той час як вони нічого не знали рідною мовою один одного” [цит. за: Copland 1990, 130].

Англійська мова та освіта були для таких людей необхідним інструментом висхідної мобільності, завдяки їй вони змогли просунутися по соціальній драбині та влаштуватися на роботу в колоніальному апараті управління, а тому їх, за Десаї, об’єднувала потреба захисту прав на гідну зарплату, умови праці, державне регулювання цін, а також спільні інтереси в політичній сфері [Desai 2005, 200]. Будь-яка ідентичність базується на протиставленні. Для її формування потрібен “інший”. Хто ж став цим “іншим” для індійської вестернізованої освіченої меншості і кому вона себе протиставляла?

По-перше, незалежно від ставлення, яке варіювалося від лояльного до відверто ворожого, індійці протиставляли себе колонізаторам. Як би високо освічений індієць не зміг піднятися кар’єрною драбиною в колоніальному апараті, він залишався в

нижчій позиції по відношенню до англієця, навіть нижчого за рангом.

По-друге, представники новоутвореного прошарку протиставляли себе не менш освіченим, але за традиційним зразком, індієцям (*vernacular literati*), в основному представникам брахманської ортодоксії, які не сприймали західних ідей і були проти соціальних, релігійних, а пізніше і політичних реформ, ініціаторами яких були перші.

По-третє, освічений індієць протиставляв себе представникам колишньої аристократії. Незважаючи на те, що раджі та чиновники при них справді знали англійську мову на високому рівні й отримували освіту в Лондоні, ознайомившись із цінностями західної цивілізації з перших рук, вони становлять окремий прошарок індієцького суспільства, який крім освіти, мав мало спільного з вестернізованою освіченою меншістю. Представники останньої були прихильниками реформування усіх сфер життя на основі західних цінностей, а тому їх можна назвати трансляторами західної культури, тоді як колишня аристократія була лише її “приймачем”, причому зазвичай у суто англійському вигляді, і це сприйняття зводилося до поверхового мавпування. Цікаві спостереження з цього приводу знаходимо у І. П. Мінаєва: “Мені доводилося багато разів бачити і навіть жити в резидентів при дворах незалежних володарів; ці управителі царственої освіти за великим рахунком – люди добре (за англійським взірцем) по-світському виховані, дечому навчилися, але надзвичайно байдужі до літератури та будь-яких наук, велично зневажають все індієське: народ, вірування та звичаї, весь склад життя” [Новый документ... 1959, 104]. Для Ауробіндо Гхоша спосіб оперування західними “додатками до нашого [індієцького] життя” був дуже принциповим: “але питання, що ми робимо з ними [додатками], і чи можемо ми зробити їх інструментами і за деякими характеристиками модифікаціями нашого власного духу. Якщо так, це буде прийняття та асиміляція; якщо ні, це буде просто безпомічна імітація” [Ghosh 1997, 46].

Роль освіти західного зразка полягала в тому, що вона культивувала відчуття не лише інтелектуальної переваги, а і моральної. Відчуття моральної вищості, поєднане з новими ідеями утилітаризму та соціологічними ідеями Спенсера, було одним із спо-

собів для освічених людей XIX ст. відрізнення себе від своїх попередників [Joshi 2001, 28]. Але самих ідей часто було не достатньо для встановлення цієї різниці. Те, що якнайкраще відділяло освічених людей XIX століття від їхніх попередників – це спосіб, в який вони виражали ці ідеї. В останній чверті XIX століття з’являється надзвичайно велика кількість газет та громадських організацій, підтримуваних людьми, які отримали освіту в нових інституціях. Прищеплені новою освітою цінності підштовхували турбуватися про освітній рівень не лише власної касты, але всього індійського суспільства [Joshi 2001, 29]. Освічений клас став репрезентантом публічної думки в колоніальній Індії. Дослідник М. Торрі, який присвятив окрему розвідку “вестернізованому середньому класу”, вважає, що однією з його ознак є політична свідомість. Саме політично свідому і активну частину цього класу він пропонує назвати “intellectuals”, або “інтелігенція”. Політична свідомість перш за все відділяє вестернізовану освічену меншість від іншого, по-західному освіченого прошарку – колишньої могольської та індійської аристократії. Поняття “інтелігенція”, західним аналогом якого є поняття “intellectuals”, якнайкраще відображає цю різницю.

Термін “інтелектуали” (“intellectuals”) є широковживаним у західній літературі, коли йдеться про освічену частину будь-якого суспільства. Поняття “інтелігенція” в сучасному значенні виникло в Росії у 60-х роках XIX ст., де набуло вже не тільки соціологічного, а й етичного, ціннісного смислу і стало означати соціально оформлену частину суспільства, яка взяла на себе “місію” (функцію) виразника та творця свідомості нації [Мотин 2012, 842]. Інтелігенція – це не просто найбільш освічений, культурний, передовий та прогресивний прошарок суспільства, а ще й “частина народу, яка взяла на себе соціальну функцію суспільної самосвідомості від імені та в ім’я всього народу” [Мотин 2012, 839]. У індійській історіографії наштовхуємося на дві відмінні позиції з приводу ролі нового прошарку, і артикулюються вони переважно у теоретиків індійського націоналізму.

Позиція так званої Кембриджської школи істориків-індологів, а особливо тих її представників, які особливу увагу присвячували соціальним питанням в Індії, – А. Сіла [Seal 1971], К. Бейлі [Bailey 1988] та Д. Вашбрука, – характеризується запереченням націє-

творчої місії вестернізованого прошарку. Вони твердять, що його очільниками були радше представники традиційних соціальних груп за кастовим чи релігійним принципом (землевласники, “принци”, пандити-брахмани, мусульманські мулли) зі своїми конкретними, пов’язаними з цими групами (а не з всією Індією) інтересами, ніж представники нової соціальної групи, яка б мала загальноіндійську ідентичність та відстоювала загальноіндійські інтереси [Coplan 2007]. Тому представники Кембриджської індології не назвали б новоутворений прошарок інтелігенцією, бо за його націєтворенням вбачали кастові та економічні інтереси. Ау-робіндо Гхош у серії ранніх критичних політичних есе “New Lamps for Old” визнає, що в авангарді національного життя Індії став новий прошарок, який він називає середнім класом, але в той же час критикує його за стерильність і недостатню увагу до народних мас [Ghosh 1893].

На відміну від кембриджистів, представники націоналістичної школи, біля витоків якої стояв Дадабхай Народжі, вважали, що національний рух став можливий саме через те, що нова прогресивна соціальна група взяла на себе функцію самосвідомості народу і створила інституцію – Індійський національний конгрес, – яка була уповноважена говорити від імені всіх народів Індії. Хоча позиції щодо того, які інтереси мала на меті вестернізована освічена меншість, різняться, сумнівів у тому, що новий соціальний прошарок став центром і епіцентром політичного та національного життя Індії, немає у теоретиків жодної зі шкіл.

І врешті, вестернізована меншість відділяла себе від нижчих соціальних прошарків. Намагаючись протиставити себе традиційним елітам та колонізаторам, представники середнього класу вдавалися до риторики егалітаризму, проте вона миттєво зникла при протиставленні себе нижчим прошаркам. Віце-король Дафферін влучно сказав про місце нового прошарку: “Вони не були ні представниками аристократичної частини індійського суспільства, ні тими, хто був у особливому контакті з величезною масою індійського населення і не мав співчуття до неї; вони не розуміли їхні бажання та потреби...” [Extracts... 1888]. У зв’язку з бажанням утримувати свою вищу позицію відносно нижчих соціальних груп, вестернізована меншість продовжувала підтримувати традиційні ідеї про ієрархію [Joshi 2001, 53]. “Індуські революціоне-

ри з дивовижною пам’яттю, яка у східних інтелігентів часто замінює здібності, цитують цілі сторінки із творів Бакуніна, Леніна чи Карла Маркса, але вони стають недорікуваті, коли йдеться про касти. Коли пізніше мовилося про касти, і індусу поставили питання ребром про їхнє знищення, комуніст, терорист і марксист забурмотів щось про національні традиції, які Європа не розуміє”, – пише Ісак Шкловський [Дионео 1921, 238]. Поважність (respectability) – одна з основ самоідентифікації середнього класу. Для одних способом набуття цієї поважності було наслідування соціального управління, моралі та словника британців. Для інших таке мавпування видавалося вартим критики та висміювання, тому вони вдавалися до набуття респектабельності через підвищення цінності традиційних ідей. На думку С. Джоші, суперечності всередині нового прошарку якраз і стали конститутивним чинником для нього [Joshi 2001, 55]. Отже, можна говорити, наслідуючи теоретика індійської історіографічної школи “subaltern studies” П. Чаттерджи, про “серединність” вестернізованого прошарку. “Колоніальний середній клас... був одночасно поставлений в позицію субординації в одних відносинах та в позицію домінування в інших” [Chatterjee 1993, 36], і саме ця серединність зіграла вирішальну роль у його самоідентифікації.

Таким чином формується “інтелігентський наратив”, який освічена меншість створює сама для себе, і який визнає решта суспільства головним чином завдяки його репрезентації у публічній сфері, адже новий прошарок в Індії в ХІХ ст. – це продукт, так само як і виробник, публічної сфери, яка значно розширилася завдяки створенню її модерних інституцій, насамперед таких, як преса та громадські організації.

“Вестернізована меншість” часто розглядається в контексті класової теорії, і називають цю групу “новим середнім класом” або ж його частиною. Клас, згідно з марксистською теорією, визначається відношенням до власності. На початку ХХ століття більшість соціологів починають відходити від методологічного прийому, в основі якого лежить опозиція буржуазія/робочий клас, натомість схиляються більше до протистояння робочий клас/середній клас. Останнє розрізнення є красномовною ознакою індустріальних суспільств та суспільств, які зазнали швидкої індустріалізації. Зміна фокусу на розрізнення робочий/середній

клас призвела до зміни критерію виділення класів із власності та багатства на рід занять та освіти. Таке розрізнення базувалося на протиставленні фізичної та розумової роботи. Таким чином, освіта стала основоположним критерієм розділення на класи [Beteille 1994]. За таким же принципом історики і соціологи ділять на класи індійське суспільство XIX ст., адже в цей час для такого розрізнення з'являються підстави. Хоч освічених по-західному людей було небагато в Індії, їхня кількість постійно зростала (з 50 000 у 1880-х рр. до 505 000 у 1907 році) [McLane 1977, 65], що давало підставу говорити про формування в Індії нового середнього класу, основу якого становила вестернізована освічена меншість.

Тож, поява на соціальній арені Індії 2-ї пол. XIX ст. нового прошарку свідчить не просто про зміни в структурі індійського соціуму, а й про глобальні та доленосні наслідки британського панування на релігійно та етнічно пістрявому Індійському субконтиненті. По-перше, вестернізовані освічені еліти – це соціальна група, створена британцями, так би мовити, власноруч. Її виникнення – це прямий і невідворотний наслідок впровадження англійцями освіти західного зразка. Остання створила підстави для формування ідентичності, відмінної від кастової, етнічної та релігійної, в якій статусним елементом виступала вже не кастова приналежність, а так звана респектабельність і моральна вищість, яка й забезпечувалася західною освітою. Тому можна говорити про прецедент у соціальній історії Індії – виникнення спільноти, в якій найбільш консервативний елемент індійської культури – кастова система – перестав відігравати ту роль, яку відігравав у традиційному індійському суспільстві. Ідентичність новосформованого прошарку цілком можна назвати національною, загальноіндійською, про що свідчить створення національних політичних та громадських організацій, найбільшою з яких є Індійський національний конгрес. Окремість групи та її ідентичність підтримувалися не лише зсередини, але і ззовні, загальним визнанням, яке забезпечувалося активною репрезентацією вестернізованих еліт у публічній сфері. Адже завдяки європейській освіті та можливості відвідати Європу, представники вестернізованих еліт почали активно використовувати модерні інституції –

пресу та громадські організації для створення загальнонаціонального публічного дискурсу та саморепрезентації. Проте, мабуть, найбільша роль вестернізованих еліт полягала в тому, що саме вони почали практикувати нові форми політичної мобілізації, які невдовзі призвели до створення єдиної держави та індійської нації.

ДЖЕРЕЛА

Дионео [Шкловский И. В.] Брожение в Индии // Современные записки. Кн. V. 1921.

Новый документ Минаева И. П. об Индии второй половины XIX в. // **Проблемы востоковедения, 1959, № 3.**

Extracts... 1888. – Extracts from a Minute on British policy in India by the Viceroy, Lord Dufferen, November 1888. – <http://www.bl.uk/reshelp/findhelpregion/asia/india/indianindependence/indiannat/source2/large14220.html>

Ghosh A. New Lamps for Old // Indu Prakash. August 7, 1893.

Ghosh A. The Renaissance in India and Other Essays on Indian Culture. Pondicherry, 1997.

Macaulay Minute of Indian Education. 2nd of February 1835. – <http://oldsite.english.ucsb.edu/faculty/rraley/research/english/macaulay.html>

ЛІТЕРАТУРА

Мотин С. В. О понятии “интеллигенция” в творчестве И. С. Аксакова и П. Д. Боборыкина // Известия ПГПУ имени В. Г. Белинского, 2012, № 27.

Bayly C. A. Indian Society and the Making of British Empire. Cambridge, 1988.

Beteille A. The Pursuit of Equality // Indian International Centre Quarterly. Vol. 21, № 4. 1994.

Beteille A. Classes and Communities // Economical and Political Weekly. Vol. 42, № 11. 2007.

Chatterje P. The Nation and Its Fragments. Princeton, New Jersey, 1993.

Chirol V. Unrest India. 2007.

Copland I. The Burden of Empire: Perspectives on Imperialism and Colonialism. Melbourne, 1990.

Copland I. The Limits of Hegemony: Elite Responses to Nineteenth Century Imperial and Missionary Acculturation Strategies in India // Comparative Studies in Society and History. Vol. 49, № 3 (July). 2007.

Desai A. R. Social Background of Indian Nationalism. Mumbai, 2005.

Joshi S. Fractured modernity. Making of a Middle Class in Colonial North India. Oxford, 2001.

Joshi S. The Middle Class in Colonial India. OUP India, 2010.

Kemp T. Intelligentsia and Modern Capitalism // Science and Society. Vol. 26, № 3 (Summer). 1992.

McLane J. R. Indian Nationalism and the Early Congress. Princeton University Press, 1977.

Madhusoodanan S. The Development of Nationalism in the Indian Case. – http://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=honors_gast

Rowe L. W. Mobility in the Nineteenth-Century Caste System // Structure and Change in Indian Society. 2007.

Sarkar S. Fundamentalism, History. Bloomington, 2002.

Sarkar S. Colonial Times: Clocks and Kaliyuga. Bloomington, 2012.

Seal A. The Emergence of Indian Nationalism: Competition and Collaboration in the Later Nineteenth Century. CUP Archive, 1971.

Singer M. The Great Tradition in the Metropolitan Centre: Madras // The Journal of American folklore. Vol. 71, № 281, 1958.

Srinivas M. N. Social Change in Modern India. Berkley and Los Angeles, 1968.

Torri M. The Myth of Westernized Middle Class // The Congress and Indian Nationalism: Historical Perspectives. London, 1991.

Varma Pavan K. The Great Indian Middle Class. New Delhi, 2007.

Varma Pavan K. Becoming Indian. New Delhi, 2010.